

Олена Гнатів

РОЛЬ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ У ПРИРОДООХОРОННОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (20–30 років ХХ СТОЛІТТЯ)

Питання взаємодії людського суспільства і природи є однією з найбільш актуальних проблем сучасності, успішне рішення якої залежить від рівня екологічної культури особистості та рівня громадської свідомості в цілому. Настав час виховувати у підростаючого покоління не згубну традицію якомога більше брати від природи, а притаманне українському народові гармонійне співіснування з нею, раціональне використання та відтворення її багатств, психологічну готовність оберігати природні цінності всюди і завжди. На це звертається увага у таких документах, як Концепція екологічної освіти України, Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), Національна доктрина розвитку освіти України, «Основні напрями державної політики у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (Постанова ВР України від 5.03.98) [4;8].

На сучасному етапі відродження національно-культурного життя України, в умовах складної екологічної ситуації, що виникла в суспільстві, педагоги-науковці, вчені-природознавці, вчителі-практики ведуть інтенсивні пошуки нового змісту, шляхів, форм і методів екологічної освіти та виховання підростаючого покоління, зокрема учнівської молоді. Вирішення цих завдань потребує не лише впровадження інноваційних технологій, а й урахування досвіду минулого, його провідних ідей, перевірених часом і практикою шкіл.

Корисний досвід природоохоронної освіти та виховання учнівської молоді накопичили наукові природничі товариства, які були організовані в багатьох містах Російської імперії, зокрема в Україні у 20–30 роках ХХ століття.

Питання, пов'язані з природоохоронним вихованням, досліджували чимало вчених. Так, загальні положення екологічної освіти і виховання вивчали І. Зверев, О. Лабенко, С. Лебідь, Н. Лисенко, І. Матрусов, Р. Науменко, Л. Печко, А. Степанюк та ін. Проблема екологічного виховання в позакласній і позаурочній діяльності школярів розглядали С. Васильєва, А. Волкова, А. Захлебний, В. Іванов, Г. Панченко, Н. Пустовіт, М. Самойленко, І. Суравегіна та ін. Питання становлення та розвитку природоохоронного руху учнівської молоді в Україні досліджували

М. Алексієвцев, В. Борейко, В. Вербицький, І. Костицька, В. Скутіна, О. Химинець, З. Шевців та ін.

Метою даної статті є висвітлення організаційно-наукової та просвітницької діяльності наукових природничих товариств, зокрема в сфері залучення учнів середніх шкіл до вирішення проблем охорони природи у 20–30 роках ХХ століття.

В історії розвитку освіти 20-ті роки ХХ ст. – це період нововведень, творчого пошуку, відродження української школи і педагогіки. Перебудова системи народної освіти стимулювала до розробки нового змісту, методів і форм навчання школярів, з поміж іншого, і в галузі природоохоронної освіти і виховання. У цей період проблеми охорони природи стають предметом дослідження цілого комплексу наук і набувають постійної уваги як з боку державних органів освіти, так і громадськості.

Прогресивні вчені вели кропітку роботу, щоб донести до суспільства, зокрема учнівської молоді, мету й завдання охорони природи, показати значення природоохоронних заходів для поліпшення умов існування людини.

За рекомендаціями циркулярного листа Наркомосу України у 1924 р. перед учителями шкіл було поставлено завдання разом з учнями розпочати вивчення природного середовища рідного краю з метою виховання у школярів свідомого, відповідального ставлення до природи, прищеплення необхідних навичок, спрямованих на її охорону та збереження. У листі зазначалося, що в процесі навчально-виховної роботи вчителі зобов'язані роз'яснювати важливість збереження природних багатств у гігієнічних та наукових інтересах, розкривати учням основні мотиви охорони природи. У циркулярі містилися і вказівки щодо методів роботи з школярами в залежності від віку учнів. Пропонувалося спрямовувати активність, властиву дітям молодших класів, на спостереження безпосередньо в природі; у більш різноманітну і складну діяльність з охорони природи для старшокласників включати елементи наукового дослідження [6, с. 67]. Тому серед багатьох методистів, педагогів-природознавців поширилася думка про необхідність проведення якомога більшої кількості екскурсій у природу та

активізацію позакласної та позашкільної роботи з учнями. Увага акцентувалась, передусім, на практичних, дослідницьких, лабораторних роботах школярів. Процесу вивчення природи і спілкуванню з нею стали надавати діяльного характеру. На допомогу школам були організовані екскурсійні біологічні станції, педагогічні станції, станції юних натуралістів [2].

Значну роль у природоохоронному вихованні учнівської молоді відігравали природничі товариства, що займалися науковими дослідженнями природи свого краю, просвітницькою діяльністю та популяризацією ідей охорони природи серед широких верств населення, зокрема учнів середніх шкіл.

На початку 20-х років XX ст. в Україні охороною природи активно займалися не тільки державні заклади, але й громадські організації. Так, у Києві, Криму, Полтаві, Харкові були організовані центральні і місцеві краєзнавчі бюро, які мали природничонаукові, природоохоронні секції та юннатівські товариства. Вони об'єднували природоохоронну діяльність учених, вчителів, студентів та школярів.

Значну роботу з пропаганди ідей охорони природи серед учнів проводила Всеукраїнська спілка мисливців і рибалок (ВУСМР), яка була створена 10 червня 1921 року. Першим головою ВУСМР був обраний відомий український природознавець, вчений-зоолог В. Аверін (1885–1955 рр.). Крім проведення наукової роботи, боротьби з бракон'єрством, випуску літератури з питань полювання і рибалки, члени товариства велику увагу приділяли пропаганді охорони природи. В середині 20-х років Центральною Радою ВУСМР та її окружними відділами видавалось 12 науково-популярних журналів і одна газета, а також велика кількість брошур, плакатів і листівок з мисливського і рибного господарства, охорони природи та юннатівського руху. Зокрема, науково-популярні журнали «Охота и рыболовство» (1923 р.), «Природа и охота на Украине» (1924 р.), «Украинский охотничий вестник» (1924 р.), а також газета «Советский охотник и рыболов» (1923–1930 рр.) містили публікації, що мали природоохоронне значення. На їх сторінках, перш за все, висвітлювались проблеми заповідної справи, охорони рідкісних видів тварин, боротьба з бракон'єрством і питання природоохоронного виховання учнівської та студентської молоді. Журнали часто друкували статті відомих спеціалістів у галузі охорони природи: В. Аверіна, О. Браунера, Ф. Шіллінгера, Г. Кожевнікова.

ВУСМР постійно організовувала природоохоронну роботу зі школярами, влаштовувала музеї і бібліотеки, видавала плакати й зошити для учнівської молоді з природоохоронними коміксами. Спеціально для учнів товариством були

видані плакати, листівки з охорони птахів загальним тиражем 25 тис., а також 14 варіантів різних шкільних зошитів, на обкладинках яких були надруковані гасла і комікси на природоохоронну тематику. Саме відображення природоохоронних ідей у вигляді коміксів на обкладинці шкільних зошитів було оптимальним рішенням як краще та доступніше донести охорону природи до дітей. Члени спілки допомагали молоді організовувати ранки і Дні зустрічі птахів, влаштовувати Дні лісу. У журналі «Жива природа» узагальнювався досвід роботи наукових природничих товариств у цьому напрямку, розвивались ідеї щодо залучення учнів до подібної діяльності. Насамперед, пропонувалося при відділах народної освіти для надання методичної допомоги і втілення у життя ідей охорони природи: створити бюро з охорони природи; у школах організувати музеї, куточки живої природи, спостереження за тваринами і птахами, залучати школярів до охорони тварин і рослин, картографування змін ландшафтів під впливом різних форм господарської діяльності людини; розвивати творчу і практичну діяльність учнівської молоді шляхом організації свят – Днів зустрічі птахів, Днів деревонасаджень та інших подібних заходів. Висловлювалось побажання про щорічне проведення Дня охорони природи [1].

Місцеві організації ВУСМР пропагували етичні норми поведінки у природі. Вони намагалися виховувати в учнів повагу до праці (створення садів, скверів), закликали боротись з масовим збиранням у природі квітів, колекцій рослин, комах. Посилення цієї пропаганди спрямовувалось на виховання бережливого ставлення до природи. Отже, ВУСМР намагалась розвинути у молоді почуття дбайливого, економного, бережливого господаря, якому у майбутньому передбачається стати рівноправним громадянином країни, котрий несе відповідальність за стан її господарства, природи перед своїм і прийдешнім поколіннями.

Кожного року, починаючи з 1928 р., 6 травня з ініціативи ВУСМР в Україні широко святкувався День мисливця. Велику увагу відвідувачів привертала природоохоронні експозиції, які демонструвалися в Центральному музеї ВУСМР, в залах якого розміщувалось 364 матеріали. Він був досить популярним і серед учнівської молоді. Вчителі постійно організовували екскурсії з учнями до цього закладу.

Важливу роль в організації охорони навколишнього природного середовища відіграла Всеукраїнська академія наук (ВУАН), яка була створена у Києві 22 листопада 1918 року. Академія проводила активну роботу по створенню і збереженню заповідних територій і пам'яток природи. Поряд з цим діяльність ВУАН завжди

була спрямована на роботу з учнівською молоддю. Загальні засідання, доповіді і лекції присвячувались проблемам природоохоронного виховання. Академія організувала наукові експедиції й дослідницькі екскурсії, виставки. Значна кількість відвідувачів природничонаукових виставок, що влаштовувались навесні, – учні середніх шкіл. На виставках демонструвалися цінні колекції рідкісних видів рослинного і тваринного світу.

Члени ВУАН підтримували передові ідеї шкільної освіти, сприяли запровадженню активних методів викладання природознавства. Зокрема, педагогічно доцільною формою навчання і виховання особистості, вони вважали екскурсії у природу. Так, на одному із засідань, президент ВУАН, академік-ботанік В. Липський підкреслював, що природничі науки повинні мати своєю основою екскурсії, спиратися на них і здобувати з них матеріали для наочного навчання і виховання. Навчання природознавству, обмежене лише класним приміщенням, не може викликати у школярів глибокого пізнання природи, розуміння відповідальності за її збереження і захист [10, с. 310].

Багатогранну роботу у 20–30 роках ХХ ст. проводило Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин, яке було створене у Харкові 15 лютого 1922 року. Основним завданням Товариство ставило захищати домашніх тварин від непосильної роботи, охорону комахоїдних птахів, а також садів, парків і лісів від шкідливих комах. Головою товариства протягом тривалого часу був харківський учитель І. Іванов. Своім девізом Всеукраїнське товариство захисту тварин і рослин обрало слова: «Захищаючи тварин і рослин, ти збільшуєш могутність держави». На 1925 р. воно нараховувало в своїх рядах понад 9 тис. членів, в основному вчителів, школярів, представників міської та сільської інтелігенції. На кінець 20-х років відділення товариства діяли у Києві, Луганську, Сумах, Чернігові, Кременчуці, Дніпропетровську і Маріуполі. В 1929 р. Товариство об'єднувало 15 окружних відділень і налічувало уже більше 90 тис. членів [2].

З метою охорони домашніх тварин Товариство організувало міжвідомчі комісії гужового транспорту, курси для конюхів, спеціальні бригади з учнів для охорони і захисту коней.

Члени Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин проводили значну організаційну і культурно-просвітницьку роботу по пропаганді ідей охорони оточуючого природного середовища серед населення, зокрема учнів середніх шкіл. Неодноразово його активістами 30 квітня проводився «День бджіл». З метою поширення природоохоронних ідей Товариство видавало брошури «Захищайте бджіл», «Чому треба

захищати тварин», «Чому треба захищати рослини», «Альбом друзів і ворогів землероба», а також різноманітні плакати і листівки. Культурно-просвітницька секція Товариства систематично проводила для школярів безкоштовні постановки п'єс: «Суд над шпаком», «Суд над летучою мишею», «Суд над мухою», де у зрозумілій для дітей формі пояснювалась «користь» чи «шкідливість» того чи іншого виду тварин [2, с. 40].

Однією з найбільш ефективних акцій Товариства була організація Днів зустрічі птахів, яка поступово стала доброю традицією у діяльності учнівської молоді. В Україні перший День зустрічі птахів був організований у Маріуполі 4 березня 1928 року. 1 квітня 1928 р. при підтримці Товариства таке свято відбулось у Харкові. Школярі брали участь у демонстраціях, святкових мітингах. Так, у журналі «Живая природа» (1928 р.) було надруковано план підготовки школи до участі у святі «День зустрічі птахів», складений членами Всеукраїнського товариства захисту тварин і рослин.

«З метою широкого залучення учнів до справи охорони і приваблювання птахів необхідно щороку організувати Дні зустрічі птахів. Свято треба проводити не пізніше другої декади березня. Проведенню самого заходу повинна передувати певна підготовча робота, а саме:

- проведення бесід з охорони та приваблювання диких корисних птахів;
- виготовлення штучних гніздівель для птахів – шпаківень і синичників;
- виготовлення гасел і масок птахів;
- підбір малюнків, оформлення колекції кормів для підгодівлі птахів;
- складання питань для вікторини про птахів;
- оформлення місця, де має відбутися свято гаслами, малюнками, які закликають охороняти птахів;
- оформлення виставки кращих робіт учнів, які відображають життя корисних диких птахів – малюнки, ліплення, саморобки з дерева;
- запрошення батьків, вчителів, учнів, студентів, громадськості;
- підготовка виставки книжок про птахів...» [9].

В деяких містах України в 20-х роках ХХ ст. створювались самостійні товариства захисту тварин, які не підкорялись Всеукраїнському товариству захисту тварин і рослин. Так, влітку 1926 р. організувалось Київське товариство захисту тварин. У 1928 р. до його назви додалось і «рослин». 28 червня 1929 р. таке товариство з'явилося в Одесі. Вони тісно контактували з подібними товариствами в Білій Церкві, Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Миколаєві, Черні-

гові, Черкасах, а також у Ленінграді, Туркменії, Лондоні, Берліні, Варні. Його члени читали лекції, проводили обслідування боєнь і конюшень.

Значне місце у розвитку охорони природи на початку 30-х років займала Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук (ВАСН), яка була створена в Києві у 1926 р. Це значною мірою пояснюється входженням до її керівництва відомого природоохоронця – професора О. Янати. Вчений не тільки досліджував флору заповідних територій, сприяв збереженню пам'яток природи рідного краю, але й розумів необхідність природоохоронної освіти та виховання підростаючого покоління. Він особисто для школярів розробив ряд екскурсійних маршрутів, що розкривали історію та природу краю. Під керівництвом О. Янати, члени ВАСН постійно організовували екскурсії для учнів різного віку. Ці екскурсії навчали дітей поєднувати теоретичні знання із практичними вміннями орієнтуватися у природі, виховували любов до природи, усвідомлення її унікальності та необхідності збереження [5, с. 53].

ВАСН достатньо активно розпочало свою діяльність. Один раз на місяць відбувались засідання, на яких розглядалися питання популяризації заповідної справи. Були визначенні конкретні завдання: якомога ширше знайомити громадськість із роботою заповідників шляхом публікацій у пресі, організації прилюдних засідань. Велика увага надавалась розповсюдженню знань про заповідник серед учнівської молоді. Зокрема, стосовно Асканії-Нова, планувалось «підготувати організацію в широкому масштабі екскурсій до заповідника в контакт з Українською Політосвітою» [3]. Визнано бажаним при заповіднику організувати школу молодих біологів.

У жовтні 1930 р. О. Яната підготував «Положення про державні заповідники Наркомзему та напрямок науково-дослідної та експериментальної роботи в них». Завдання заповідників полягало в охороні природи як зразка первісного стану для певного району; вивчення та дослідження комплексу природи заповідників в інтересах народного господарства; реставрації колишньої фауни та флори; використання заповідників для шкільних екскурсій та культпоходів [3].

Товариство було зацікавлене у правильній постановці й вивченні природничих дисциплін у школі, тому членами ВАСН проводились лекції для вчителів, викладачів та студентів педагогічних закладів. Зміст лекцій був спрямований на вивчення природи місцевого краю, виховання у школярів свідомого ставлення до її охорони, підготовку учнів до дослідницької роботи, а також умінню упорядковувати шкільні музеї місцевої природи та куточки живої природи.

Науковці розуміли, що природоохоронні ідеї найперше необхідно поширювати серед молоді. Тому деякі наукові товариства, які були створені ще на початку ХХ ст., у 20–30-х роках продовжували займатися питаннями виховання у школярів бережливого ставлення до природи. Зокрема, це Кримське товариство природодослідників і любителів природи (1910), Таврійська спілка лісників і лісних техніків (1917), Полтавське товариство любителів природи (1918). Постійно організовували публічні збори, на яких заслуховувалися популярні та наукові доповіді вчених, методистів з проблем викладання природознавства, охорони природи. Активісти товариств читали лекції, проводили бесіди на природоохоронну тематику з учителями шкіл; влаштовували бібліотеки, музеї, природничі виставки, які були рекомендовані відділом народної освіти для відвідування учнями шкіл; розробляли заходи щодо охорони корисних тварин; закладали ботанічні та зоологічні сади; проводили шкільні екскурсії з метою загального практичного ознайомлення з природою та дослідження своєї місцевості; виготовляли колекції для шкіл.

Просвітницькій роботі з охорони природи серед молоді приділяли увагу й інші громадські організації: Українське товариство туризму (1925), Український комітет краєзнавства (1925), Український комітет з охорони пам'ятників природи (1926) та чисельні краєзнавчі організації. Так, Український комітет з охорони пам'ятників природи розробляв маршрути екскурсій школярів до визначних пам'яток природи та культури України. Вони здійснювались з виховною метою: ознайомити дітей «з місцевою природою, з виробничими силами країни і вироблення здорового національного буття» [7]. Член комісії В. Артоболевський підготував рекомендації для учасників подорожей «Охорона природи під час екскурсій».

Громадські природоохоронні і краєзнавчі організації і товариства видавали брошури, плакати, книги з охорони природи. Цікаві матеріали на природоохоронну тематику друкувались у журналах «Вісник природознавства», «В мастерской природи», «Естествознание в трудовой школе», «Живая природа», «Краєзнавство», «Охорона природи», «Охорона пам'яток природи на Україні», «Український мисливець та рибалка», «Юний натураліст».

Також, маючи багату бібліотеку, наукові товариства надавали вчителям, викладачам, співробітникам, студентам можливість користуватися нею з науковою і просвітницькою метою, служили базою для організації народних читань, які в свою чергу відігравали важливу роль у пробудженні інтересу учнівської молоді до живої природи, початку осмисленого її вивчення, бе-

режливого ставлення до неї. Тематика виступів на читаннях була різноманітною: «Життя в краплі води», «Підводне царство», «Мавпи», «Рослини-дармоїди» тощо. Багато з цих читань-бесід, що проводилися членами товариств, були благодійними, на них обов'язково запрошувалися учні шкіл.

На жаль, наприкінці 30-х років, як у колишньому ССРСР, так і в Україні відбувається згортання природоохоронної роботи. Було розпущено багато наукових товариств, громадських організацій, які займалися охороною природи. Репресіям були піддані відомі як вітчизняні, так й українські діячі охорони природи, педагоги-природознавці, були заарештовані працівники заповідників і краєзнавчих музеїв, активісти товариств, наукові співробітники. Все складніше стало організувати з'їзди, конференції і наради з природоохоронної тематики. Державна система охорони природи була майже зруйнована, Наркомос ліквідував усі раніш видані постанови, що позначилося на природоохоронному вихованні школярів.

Як свідчить аналіз історико-педагогічної літератури, у 20–30-х роках ХХ ст. питання охорони природи, встановлення правильних взаємовідносин людського суспільства і довкілля набули особливої гостроти. Зусилля педагогів спрямовувались на формування екологічно зорієнтованого підростаючого покоління, ознайомлення його з проблемами охорони довкілля, стимулювання до раціонального використання природних ресурсів, захисту навколишнього середовища від забруднення, збереження природних об'єктів.

Слід відмітити, що на початку ХХ ст. також посилювався громадський рух на захист природи. Виникають чисельні організації, наукові товариства, різні природокраєзнавчі об'єднання, які сприяли державним органам у проведенні заходів з охорони природи, пропаганді природоохоронних знань, безпосередній участі членів суспільства у природоохоронних заходах і розробці пропозицій щодо поліпшення охорони навколишнього природного середовища. Важливого значення у своїй діяльності наукові природничі товариства надавали пропаганді природоохоронних ідей серед учнівської молоді. Це дало можливість прищеплювати школярам любов до рідної природи, сприяло встановленню безперервного зв'язку поколінь у природоохоронній діяльності.

Проведення масових природоохоронних свят, акцій щодо збереження біорізноманіття із залученням учнів; розробка маршрутів шкільних

екскурсій; організація природничих бібліотек, музеїв, виставок; читання лекцій для вчителів та їх публікації в журналах свідчать про те, що поряд з культурно-просвітницькою діяльністю наукові товариства займалися проблемами природоохоронної освіти та виховання учнівської молоді. Вважаємо, багато з того, що робилося різними науковими товариствами у 20–30-х роках ХХ ст., може бути враховано при організації екологічної освіти та виховання і в наші дні. Особливо це стосується сучасної природоохоронної пропагандистської роботи серед молоді.

Подальші дослідження передбачається провести в напрямі більш детального вивчення організаційних форм природоохоронної пропаганди серед школярів, а також педагогічних поглядів видатних діячів охорони природи, які були членами наукових природничих товариств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белозоров Т. Охрана природы и школа / Т. Белозоров // Живая природа. – 1928. – № 16. – С. 480–486.
2. Борейко В. Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.). Т. 1. / В. Е. Борейко. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001. – 541 с.
3. Васюта О. З історії охорони природи в Україні / О. Васюта, М. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету. – Тернопіль, 1999. – Вип. 8. – С. 75–90. – (Серія «Історія»).
4. Концепція неперервної екологічної освіти в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – К.: Педагогічна преса, 2002. – № 7. – С. 4–23.
5. Коробченко А. А. Освітня діяльність Олександра Янати / А. А. Коробченко // Шлях освіти. – 2000. – № 1. – С. 51–54.
6. Кузьменко М. М. Система освіти УРСР 1920-х років: історико-теоретичний аспект / М. М. Кузьменко // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 67.
7. Матеріали про охорону природи на Україні. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1960. – 111 с.
8. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ ст. // Освіта України. – 2002. – № 33. – С. 4–6.
9. Ревнивых А. «День птиц» и юннаты / А. Ревнивых // Естествознание в трудовой школе. – 1929. – № 5. – С. 98–99.
10. Съезд по охране природы // Живая природа. – 1929. – № 10. – С. 310–311.